

جامی و هنر

نگاهی به تبلور هنر در شعر جامی
و تأثیر آن بر اندیشه‌های او در هنر نگارگری دوره تیموری

محمد زارعی

سرشناسه	: زارعی، محمد، ۱۳۵۷
عنوان و نام پدیدآور	: جامی و هنر: تبلور هنر در شعر جامی و تأثیر اندیشه‌های او در هنر نگارگری دوره تیموری، محمد زارعی
مشخصات نشر	: تهران: دستان: ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	: ۱۵۲ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۷-۰۱۲-۱
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا.
عنوان دیگر	: نگاهی به تبلور هنر در شعر جامی و تأثیر اندیشه‌های او در هنر نگارگری دوره تیموری.
موضوع	: جامی، عبدالرحمن بن احمد، ۸۱۷-۸۹۸ق. -- نقد و تفسیر.
موضوع	: جامی، عبدالرحمن بن احمد، ۸۱۷-۸۹۸ق. -- تأثیر.
موضوع	: شعر فارسی -- قرن ۹ق. -- تاریخ و نقد.
موضوع	: نقاشی تیموری -- زمینه و موضوع.
موضوع	: مکتب نقاشی هرات.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۵ ج ۲/ز ۵۷۰۵ PIR
رده‌بندی دیویی	: ۸۶۱/۳۳
شماره کتابشناسی	: ۴۱۶۶۹۷

انتشارات دستان

میدان انقلاب، خ اردیبهشت، خ وحیدنظری، پلاک ۱۴۶. تلفن: ۶۶۹۵۴۸۰۰

نام کتاب: جامی و هنر

تألیف: محمد زارعی

چاپ اول: ۱۳۹۷ ✧ شمارگان: ۵۰۰ نسخه ✧ چاپخانه‌ی شریف

ISBN : 978-600-297-012-1

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۷-۰۱۲-۱

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

تلفن پخش: ۶۶۴۶۱۰۲۱

فهرست

پیشگفتار	۹
----------------	---

فصل اول

۱۳	اوضاع اجتماعی و فرهنگی در سده نهم هجری
۱۸	حکومت سلطان حسین بایقرا (ورده شکوفایی فرهنگ و هنر تیموری)

فصل دوم

۲۳	تولد و دوران ابتدایی زندگی جامی
۲۴	تحصیلات جامی
۲۶	اعتقادات مذهبی جامی
۳۳	آثار جامی
۳۷	نظر هم عصران جامی درباره وی
۴۰	نظر ادبا و محققان دوره صفوی درباره جامی
۴۰	جامی عاشق عرفان و بیزار از فلسفه
۴۵	تأثر جامی از صوفیگری و مرید بازی
۴۶	دانش دوستی
۴۹	هنر شعر جامی
۵۶	دلگیری جامی از انحطاط شعر و شاعری
۵۷	جامی و هنرهای دیگر
۵۷	موسیقی
۶۰	معماری
۷۰	خوشنویسی
۷۸	اصطلاحات خوشنویسی

اصطلاحات تذهیب و جدول	۸۰
تشبیهات و استعارات	۸۳

فصل سوم

بررسی تأثیر اندیشه‌های عرفانی جامی بر نگارگری دوره تیموری	۸۹
کمال‌الدین بهزاد	۹۵
نگاره‌ها	۱۰۰
نگاره گریز یوسف (۶) از زلیخا	۱۱۱
جدل فقیه در محکمه قاضی	۱۲۲
کشتن خسرو توسط شایه	۱۳۱
لیلی و مجنون در مکتب	۱۳۸
پایان سخن	۱۴۶
منابع و مآخذ	۱۴۹

پیشگفتار

از گذشته تا به حال بر سر اینکه ادب و ادبیات چه تعریفی دارد سخن‌های گوناگونی گفته شده است؛ اینکه ادب به چه معناست؟ ریشه آن چیست؟ چگونه می‌توان تعریف جامع و کاملی برای آن ارائه نمود؟ از زمره بحث‌هایی است که درباره لفظ ادب و ادبیات و شناساندن تعریف ادبیات صورت گرفته است. نگرشی دیگر به این مقوله مهم بشری وجود دارد بحث بر سر این است که ادبیات را یک هنر بشماریم یا نه؟ اما به هر حال آن، تولید هنر خواهد بود و در این صورت تفاوت آن با سایر هنرها در چیست.

شاید پاسخ به این پرسش‌ها خیلی ساده نباشد. آنچه آشکار می‌باشد این است که عاطفه و احساس و تخیل، چندان در عرصه علم راه ندارد؛ ولی برعکس، بنای ادبیات چیزی جز احساس و عاطفه و خیال نیست که در قالب الفاظی خاص شکل می‌گیرد. ادب دیگر سخن، علم در صدد کشف واقعیت‌های بیرونی است در حالی که هنر و از جمله ادبیات، به دنبال کشف دنیا درونی و شاید آفرینش دنیای تازه دیگری است. آنچه که نمی‌توان آن را انکار کرد این است که هر هنری با واسطه‌ها و ابزاری متجلی شده و خود را نشان می‌دهد؛ موسیقی، نقاشی، خوشنویسی و... را می‌توان تجلی احساس و عاطفه بشری به‌شمار آورد که ادبیات نیز جدا از این هنرها نیست.

با این توصیف، ادبیات نه تنها جدا از هنر نیست بلکه یک هنر در کنار سایر هنرها قلمداد می‌شود که خود را در قالب الفاظ نشان می‌دهد. اگر خوشنویسی با خطوط هماهنگ و متناسب متجلی می‌شود، ادبیات با الفاظ و واژه‌ها به‌ظهور می‌رسد. اگر خوشنویس با خطوط زیبا انسان را تحت تأثیر قرار داده و سبب لذت بخشی است و اگر موسیقی انسان را با نواهای موزون سرشار می‌کند، ادبیات هم، چنین رسالتی دارد؛ ادبیات هم با آراستن و پیراستن و انتخاب درست و منظم واژگان، انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و در نهاد بشر باعث لذت بخشی می‌گردد. ناگفته پیداست که هر آنچه لذت بخش باشد تأثیرگذار هم خواهد بود و همین اصل تأثیر می‌باشد که

ادبیات را عرصه علوم ظاهری و باطنی نموده است و مشاهده می‌کنیم که همه علوم و هنرها مثل عرفان و فلسفه و غیره در آن راه پیدا کرده و از این راه ادبیات محملی برای آموزش و هدایت بشر گردیده است. در این بین ادبیات منظوم ظرفیت بیشتری را در جهت ظهور و بروز این ویژگی از خود نشان داده است. شعر از هنرهای کلامی محسوب می‌شود. از آنجاکه جوهر تخیل و توصیف و تشبیه و نازک خیالی و لطیف‌گویی و نکته‌سنجی و گزیده‌گویی، هنر شاعران است و بکارگیری عنصر وزن و آهنگ در شعر، از اولیات آن است، شاعر را هنرمندی می‌توان شمرد که ابزار کارش واژه است و با قدرت خیال، از واژه‌ها پیکر تراشی می‌کند و با کلمات به نقاشی می‌پردازد و با تسلط بر وزن، صفا و صناعات ادبی و مراعات ایجاز در کلام و عروض در آهنگ، تصویری بدیع ارائه می‌دهد. از سبب دیگر، شعر به نقاشی نزدیک می‌شود، به دلیل اینکه شاعر با بهره‌گیری از تصاویر ذهنی و طبیعی، با انباز کلمه، شعر خود را به صورت پرده نقاشی درمی‌آورد. او در طبیعت دخل و تصرف می‌کند و زیبایی و ثنفت‌انگیزی آن را دو چندان می‌سازد، مسائل ذهنی را تجسم می‌بخشد و همه چیز را زنده می‌سازد.

اما قبل از آنکه به ارتباط بین خوشنویسی و شعر بپردازیم باید در نظر داشت که خوشنویسی، منزلت خاص و ممتازی در اسلام دارد، به آنجا که آن را فرزند خلف هنرهای بصری سنتی اسلامی و شاخص‌ترین ویژگی جنبه بصری تمدن زمین تذکار گشت نخستین قلم الهی را برای کسانی که توانایی تأمل در نشانه‌های «امر بی صورت» در صور مختلف دارند، فراهم می‌آورد.

هنر خوشنویسی بازتاب تحریر کلام پروردگار بر لوح محفوظ در ساخت زمینی است و سرچشمه هنرهای تجسمی به حساب می‌آید. خوشنویسی متی قرار در عین حال که از وحی اسلامی نشأت می‌گیرد، معرف واکنش ضمیر ملل مسلمان نسبت به پیام الهی است. این هنر سنتی در مقام هنر قدسی اصلی در اسلام، موهبتی نشأت گرفته از «حقیقت» موجود در بطن دین اسلام است که هنر قدسی از آن حقیقت ناشی می‌شود. خوشنویسی برای تمام مسلمانان، چه آن‌ها که بر این «حقیقت» وقوف دارند و چه آنان که به اشکال ظاهری خوشنویسی راضی‌اند، کماکان همین جایگاه را دارد.

در ادب فارسی نیز از لحاظ محتوایی بین ادبیات و هنر خوشنویسی پیوند عمیقی برقرار است؛ در بین هنرها، خوشنویسی بیشترین شباهت را به شعر دارد و آن چنان که در تذکرها آمده، روشن می‌شود که خطاطان و خوشنویسان به جهت اشتغال کثیر به کتابت متون ادبی و

نوشتاری داشته‌اند، گاهی به سرودن شعر نیز می‌پرداختند؛ یا بالعکس، شاعران بسیاری بوده‌اند که کتابت خط و خوشنویسی می‌کرده‌اند. به‌ویژه از قرن هفتم هجری به بعد که اوج شکوفایی هنر خوشنویسی در ایران است؛ خوشنویسان برجسته‌ای چون میرعلی هروی و سلطانعلی مشهدی پس از شرح احوال خوشنویسان، سروده‌هایی هم در آثارشان آورده است، که از قضا بیشتر آنها در مورد هنرهایی همچون نقاشی و خوشنویسی است.

در عرصه شعر نیز شاعران برجسته علاقه زیادی به کار بردن تعابیر زیبایی از خط و خوشنویسی در آثارشان داشتند. چرا که خوشنویسی نستعلیق که هنر خاص ایران است، با روح ادبیات هم‌زمان دارد. بسیاری از متون کهن ادبی همچون شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی و دیوان‌های شاعران دیگر با کتابت این خط، جانی تازه گرفتند و جایگاهی بس رفیع و والاتر از پیش یافتند. هنر خوش‌نویسی ذاتاً دارای قابلیت‌های مفهومی بسیاری است که می‌تواند شاعر را در مفهوم‌سازی و ساختن تشبیهات و استعارات یاری رساند. اصطلاحاتی همچون نقطه، خط، سواد و بیاض، خال و... که بصری‌تر خوشنویسی است؛ اما از آنجا که نماینده جمال و زیبایی است، به یاری شاعر می‌آید تا در لحظه‌ای آفرینش شعر با کلمات، ترکیبات، تصاویر و معانی، انواع ایهام، ظریف و دقیق زبانی را به کار گیرد و بهترین وجه، جمال و زیبایی معشوق را به نمایش گذارد و مخاطب را به کشف معانی مکتومی، که وجود آن را به گونه‌ای احساس می‌کند و سوسه می‌کند و سایه روشن‌های مبهم و فرار معانی در درون یک را در گوشه و کنار ذهن برمی‌انگیزد و در نهایت شعفی حیرت‌انگیز فرو می‌برد. نقطه‌ها و خطوط خوشنویسی اسلامی، با تنوع پایان‌ناپذیر فرم‌ها و ریتم‌هایشان، به آن حوزه عالی الهی مربوطند که مرکز آن، نقطه اول، یعنی همان کلمه علیای او قرار داد. خوشنویسی اسلامی تجسم بصری تبلور معنوی است که در بطن وحی اسلامی جای دارد. این خوشنویسی جامه‌ای خارجی برای عدم خداوند در جهان مادی فراهم می‌آورد، اما کماکان با عالم روح پیوند دارد.

جامی و شاعرانی مثل او به‌خوبی از این راز آگاه بوده و خود نیز البته از ذوق و هنر بهره‌های فراوانی داشته‌اند. آنچه که گفتن آن درباره جامی و افرادی چون او لازم می‌باشد این نکته است که فرد صاحب هنر قادر است که احساس خود را به اشکال گوناگون به منصه ظهور رساند و لازمه آن مطلع بودن از مبانی و دانش‌هایی است که در کنار هر هنر ایجاد گردیده تا سبب تکامل و تعالی آن هنر گردد. از اینجا است که رابطه علم و هنر پیدا می‌شود و هر فرد صاحب هنری، ذوق و عاطفه

خود را به‌طوری خاص نمودار می‌سازد و البته هستند افرادی که می‌توانند احساسات و خیال خود را در قالب‌های گوناگون نشان دهند. جامی یکی از آن هنرمندانی که چندین هنر، مثل شعر و موسیقی و خوشنویسی را برای خود برگزیده است، که در حقیقت از تجربه‌های شخصی شاعر مایه می‌گیرد. پرداختن وی به موضوعات هنری و بکارگیری تعابیر و اصطلاحات هنری به حدی است که جز به سبب آشنایی و شاید مهارت وی در بعضی از رشته‌های هنری ممکن نمی‌نماید. کتاب حاضر از سه فصل شکل یافته است که فصل اول به بررسی اجمالی اوضاع اجتماعی و فرهنگی در سده نهم هجری یعنی دوران زندگی جامی پرداخته شده است. فصل دوم، مشخصاً به زندگی و احوال اجتماعی پرداخته شده و ارتباط وی با حکومت تیموریان و هنرمندان این دوره مورد بررسی قرار گرفته است. در این بخش برخی از اشعار وی که در آن تعابیر و اصطلاحات هنری به‌کار رفته، آورده شده که دارای جذابیت‌های خاصی است. فصل سوم به‌طور خاص به تأثیرات اندیشه‌های عرفانی جامی در نگارگری این دوره می‌پردازد که چند اثر نگارگری شاخص و برجسته آن سده را به‌مثال الدین بهزاد مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. در پایان سخن، لازم می‌دانم اراست را بگویم که منم دکتر مهناز شایسته‌فر که فصل سوم کتاب مأخوذ از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارگری است که به راهنمایی ایشان در دانشگاه تربیت مدرس انجام گرفته است؛ صمیمانه سپاسگزاری نمایم.